

XVIII. YÜZYIL OSMANLI DIŞ TİCARETİYLE İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER

Numan ELİBOL

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi, Eskişehir

ÖZET

XVIII. yüzyılda Avrupa devletleri Osmanlı dış ticaretinde daha önemli bir yer işgal etmeye ve Avrupalı tüccarlar Osmanlı topraklarında daha fazla boy göstermeye başlamışlardır. Bu dönemde Hollanda ve İngiltere gibi sömürge sahibi Atlantik devletleri başta olmak üzere, bazı Avrupa devletlerinin Osmanlı ticareti düşüş gösterirken, Avusturya ve Rusya gibi Orta ve Doğu Avrupa devletlerinin Osmanlı dış ticaretindeki payı hissedilir şekilde artmıştır. XVIII. yüzyıl sonlarında Avrupa devletleri ile yapılan ticaret, XVIII. yüzyıl sonlarında hammadde ihraç edip mamul mal ithal etme eğilimine giren Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine dönmüştür. Bu dönemde gayr-ı müslim Osmanlı tüccarları da, hem Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki ticaret faaliyetlerinde, hem de kıta Avrupası ile yapılan ticarete söz sahibi olmuşlardır. XVIII. yüzyıl sonlarında yabancı tüccarlara tanınan ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen gayr-ı müslim tüccarlar kendilerine tanınan hakları suistimal etme yoluna gitmiş ve bu durum Osmanlı yönetiminin radikal tedbirler almasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüccar, ticaret, Avrupa, gayr-ı müslim, müstemim, Osmanlı ticareti

CERTAIN EVALUATIONS ON THE OTTOMAN FOREIGN TRADE IN THE XVIII. CENTURY

ABSTRACT

In the XVIII. century the European countries began to gain predominance in Ottoman foreign trade and so did the European merchants. In this century the total volume of foreign trade of some of the European countries, among which Holland and England was prominent, decreased, while those of Central and Eastern European countries, like Austria and Russia, increased considerably. The balance of trade between Europe and the Ottoman Empire turned to the disadvantage of the latter by the end of the eighteenth century, who had tended to import finished goods and export raw materials. During the same period the Ottoman non-muslim subject also began to play an important role both in internal and European trade. Towards the end of the XVIII. century, as the non-muslim subjects of the empire, who wanted to make use of the same privileges of the foreign merchants, showed a tendency to misuse the rights granted to themselves, the Ottoman government took radical steps to stop their abuses.

Keywords: Merchant, commerce, Europe, non-muslim subject, foreign merchant, Ottoman trade

1.GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda uzak bölgeler veya farklı ülkeler arasındaki mübadele işlemlerinin kapsamına giren ve daha çok lüks maddeler ve ülke içerisinde bulunan mallar üzerinde yoğunlaşan dış ticaret, dahildeki ticaret faaliyetlerinden farklı olarak ele alınmıştır. İç ticarete göre daha riskli, ancak aynı zamanda daha kârlı bir yatırım alanı olarak görülen bu faaliyet, esnaf derneklerinin tekelindeki dahilî ticaretin aksine, devletin müdahalelerinden uzak kalmıştır. Dış ticaretin kapsamına giren malların alım-satımını yapan tüccarlar, servet edinme hususunda herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmamışlar; ticarî ortaklıklar kurarak kervan ya da gemilerle yapılan uzun mesafeli ticarî teşebbüslere girişmişler ve bu teşebbüslerden büyük kazançlar elde etmişlerdir. İlk zamanlarda iç ticarete göre çok daha önemsiz bir yer işgal eden ve Avrupa devletleri ile ticarî ilişkilerin artmasına paralel olarak barış anlaşmalarının ilgili maddeleri veya ikili ticaret anlaşmalarıyla düzenlenmeye başlanan dış ticaret, imparatorluğun ileriki yüzyıllarında iç ticaretin önüne geçmeye ve imparatorluk ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler yaratmaya başlamıştır.

XVI. yüzyılda Ümit Burnu'ndan dolaşan Hint Okyanusu yolu yeni bir ticaret yolu olarak ortaya çıkmış, ancak Basra'ya ve Kızıldeniz'e akan Hint ve Uzak Doğu ticareti tamamıyla kesilmemişti. Üstelik Osmanlı yönetimi XVI. yüzyıl boyunca Avrupalı tüccarlara tanımış olduğu ticarî imtiyazlar sayesinde Akdeniz'deki ticaretin canlı kalmasını sağlamıştı. XVII. yüzyılda bu durum değişmeye başladı. XVII. yüzyıl başlarında İran'dan gelen ipek yolu savaşlar nedeniyle kesintiye uğradı. XVII. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde de, Ümit Burnu'ndan dolaşan okyanus yolunun daha sık kullanılması nedeniyle, baharat ticareti eski önemini kaybetti. Avrupalılar, o ana dek Akdeniz ve Osmanlı İmparatorluğu aracılığıyla elde edilen bazı ticaret maddelerini sömürgelerinden getirmeye başladı.

Dış dünyada bu gelişmeler yaşanırken, içeride XVII. yüzyıl sonlarından itibaren karşılaşılan askerî başarısızlıklar ve malî açmazlar, Osmanlı Devleti'ni, gelir kaynaklarının artırılması için ticaret alanında yeni alternatifler aramaya itti. Bu nedenle, Avrupalı devletlere tanınan ticarî imtiyazlar artırıldı. Önceleri sadece ticaret limanlarında yerleşmiş bulunan Avrupalı tüccarlara tanınan himaye ve emniyet, sonraları imparatorluk dahilindeki ithalat ve ihracat ayrıcalıklarına da kapsayacak şekilde genişletildi.

XVIII. yüzyılda Osmanlı dış ticaretinde meydana gelen değişiklikler belirgin bir hal aldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti ağırlıklı olarak Batı'ya yönelmeye; eski ticaret merkezleri önemini kaybetmeye; yeni ticaret merkezleri önem kazanmaya başladı. Aynı yüzyılda Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ticarete konu olan malların içeriğinde de değişiklikler meydana geldi. Osmanlı İmparatorluğu, izlemiş oldukları ticaret politikaları ve üretim tekniğinde kaydettikleri başarılarla paralel olarak, tekstil başta olmak üzere bir çok sanayi dalında gelişme gösteren Batı'ya hammadde sağlamaya, karşılığında da Batı'dan

mamul mallar almaya başladı. Bu yüzden olsa gerek, araştırmalarını Osmanlı ekonomik hayatı üzerine yoğunlaştıran araştırmacılardan bir kısmı, XVIII. yüzyılda Rumeli ve Orta Avrupa toprakları arasında mübadeleye sahne olan ticaret maddelerinin bir önceki yüzyıldan farklılaşmasına dikkat çekmişler (Mcgowan, 1981, 29) ve Osmanlı ticaretinde XVIII. yüzyılı, başlangıcını XVII. yüzyılın ikinci yarısına dayandırdıkları bir dönüşüm yüzyılı olarak değerlendirmişlerdir (Mantran, 1977, 225 vd.).

2.GENEL DEĞERLENDİRME

Avrupa'nın Osmanlı dış ticaretindeki ağırlığının artmasına paralel olarak, iki bölge arasında mübadeleye sahne olan ticaret maddelerinin nitelik ve niceliğinde de değişiklikler yaşanmış; bu değişiklikler XVIII. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde daha açık biçimde hissedilmeye başlanmıştır.

XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndan Avrupa ülkelerine hammadde halinde yapılan ihracat artış göstermiş ve Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin geliştirmekte olan bazı sanayi dalları için hammadde kaynağı haline gelmiştir. Avrupalı devletlerin bu dönemde Osmanlı topraklarından en fazla ithal ettikleri ticaret maddelerinin başında pamuk, yün ve ipek gelmiştir. Bu üç madde XVIII. yüzyılın erken dönemlerinde kumaş, iplik ve hammadde olarak; yüzyıl sonlarına doğru ise hammadde olarak ihraç edilmiştir (Issawi, 1977a, 160).

Pamuk, XVIII yüzyılda Osmanlı topraklarından ihracı en fazla artan ticaret maddelerinin başında gelmiştir (Genç, 1976, 247); ancak Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde yünlü, ipekli ve keten dokuma sanayiini korumak amacıyla pamuklu kullanımı ve ithalatını kısıtlayıcı tedbirler alınması ve bu yönde çeşitli yasaklar ve yüksek vergiler konulması; öte yandan sömürge ülkelerinden yapılan pamuk ithalatının artması ve dokuma tekniğinde ilerlemeler kaydedilmesi, pamuğun sadece hammadde olarak pazarlanabilmesine imkân sağlamış; iplik halinde ihracını güçleştirmiştir (İnalçık, 1980, 272; Issawi, 1977a, 160). Pamuğun yanısıra mısır, tütün gibi tarım ürünlerinin üretiminde ve ihracında da artış kaydedilmiştir. Bu dönemde Tuna boylarında üretimi yaygınlaşan ve Dıraç, Sırbistan, Epir, Mora ve Bosna Hersek'de temel tahıl maddesi haline gelen mısır, Arta Limanı vasıtasıyla Livorna'ya nakledilmiştir. Makedonya-Teselya Bölgesi'nde üretilen tahıl ürünlerinin % 40'ı; pamuk ve tütünün de yarıdan fazlası dışarıya ihraç edilmiştir (Stoianovich, 1960, 274). XVIII. yüzyılın ilk yarısında ihracatı artış gösteren diğer bir ticaret maddesi zeytinyağı olmuştur. Bu ihracatta Girit'teki sabun sanayiinin gelişme göstermesi ve Fransızlar'ın kendi sanayileri için bu ticaret maddesine fazla ihtiyaç duymaları etkili olmuştur (Genç, 1985, 109-110).

Avrupa topraklarına hammadde halinde yapılan ihracatın artması, bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti, başta buğday olmak üzere gemel gıda maddeleri ve pamuk, yün, balmumu, deri gibi esnafın ihtiyaç duyduğu hammaddelerin serbest ticaretini yasaklamış ve bu ticareti genellikle itibar sahibi zengin tüccar ve gemicilerden seçilen ve kendilerine bir takım ayrıcalıklar tanınan belirli kişilere havale etmiştir. Ayrıca serbest ticaretini yasakladığı ticaret maddeleri üzerine *narh* koymuş ve fiyatları tüketici lehine olabildiğince düşük tutmaya çalışmıştır (İnalçık, 1969, 119). Ancak Avrupa devletlerinin hammaddeye daha fazla ihtiyaç duymaları ve Osmanlı topraklarından ithal ettikleri hammaddeler için daha

fazla ücret teklif etmeleri, yasakların yaygınlaşması yanında kaçakçılığın artmasına da yol açmıştır (Özkaya, 1985, 119). Avrupa'da artan hammadde ihtiyacı ve tahıl fiyatlarında yaşanan artışlar, özellikle Napolyon devri savaşları sırasında (1797-1814) kaçakçılığa ve spekülasyona dayalı zenginleşme imkânını arttırmıştır. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, savaş masraflarının artmasıyla birlikte, devletin üreticilerin ellerindeki mallardan bir kısmını zorunlu olarak ve piyasa fiyatının daha altındaki bir fiyata satın aldığı *miri mübayaa* uygulamasının yaygınlaşması; bir yandan da esnafın ihtiyaç duyduğu, ancak aynı zamanda da dış pazarda talebi ve sürümü olan ticaret maddelerinin dışarıya ihracının yasaklanmaya çalışılması (Genç, 1985, 105-106), imparatorluğun dış etkilere daha açık batı kesimlerinde kaçakçılık için uygun şartların oluşmasına yol açmıştır. Bu kaçak ticaretin en yoğun yapıldığı bölgeler Ege Adaları olmuştur (Svoronos, 1956, 274-75; Refik, 1988, 102-103; Özkaya, 1985, 326).

XVIII yüzyılda, Avrupa'da imal edilen bazı sanayi mamüllerinin daha ucuza satılması nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalatında da artış kaydedilmiştir (Uzunçarşılı, 1959, 568). XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalatında % 60-70 artış görülmüş; bu ithalatın yarısını yünlü kumaşlar ve ipekliler oluşturmuştur (Genç, 1985, 106-107). Ancak XVIII. yüzyılın son dönemlerinde, eskiden bol miktarlarda ithal edilen yünlü kumaşların yerini Avrupa pamuklusu ile askerî sanayiinin ihtiyaç duyduğu mamul mallar, mekanik aletler, kâğıt, şeker, gemicilik sektöründe ihtiyaç duyulan malzemeler ve barut almıştır (Uzunçarşılı, 1995, 575-76). Kâğıt, cam ve bazı madenler Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıl boyunca büyük ölçüde dışarıdan ithal ettiği emtia arasında yer almıştır (Issawi, 1977a, 160).

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticaret trafiğinin yoğunlaşması ve Avrupalı devletlerin Osmanlı dış ticaretinde ön plana çıkması, kendini deniz taşımacılığı alanında da göstermiştir. XVIII. yüzyılda Doğu Akdeniz'deki ticaret faaliyetlerinde Avrupalı tüccarların etkinliği artmış, bu bölgede gerçekleştirilen nakliyatın büyük kısmında yabancı gemiler tercih edilmeye başlanmıştır. Avrupalılar bu dönemde İskenderiye ile Avrupa ve Garp Ocakları (Trablus, Tunus, Cezayir) arasında gerçekleştirilen ticaretin büyük bölümü ellerine geçirmekle kalmamış¹; Osmanlı dahilindeki deniz taşımacılığında da söz sahibi olmuşlardır².

¹ XVIII. yüzyılda İskenderiye ile İzmir arasında gerçekleştirilen ticaretin % 78'i, İskenderiye ile Selânik arasında gerçekleştirilen ticaretin % 53'ü, İskenderiye ile Selânik arasında gerçekleştirilen ticaretin % 50'si, İskenderiye ile Mora ve Suriye limanları arasında gerçekleştirilen ticaretin büyük bir kısmı, Avrupalı tüccarların tekeline geçmiştir. 1785 yılında Osmanlı İmparatorluğu dahilinde gerçekleştirilen deniz ticaretinde kullanılan gemilerin % 48'ini Avrupalı gemilerin oluşturduğu, toplam ticaretin $\frac{3}{4}$ 'ünden fazlasının da Avrupalı tüccarlar tarafından gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir (Panzac, 1992: 195-197).

² XVIII. yüzyılın büyük bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgeleri arasında deniz yoluyla gerçekleştirilen iç ticaret, dış ticarete oranla daha önemli bir yer tutmuştur. XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticaret hacmi 40 milyon kuruş olarak tahmin edilmiş, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik eyaletleri arasında deniz yoluyla gerçekleştirilen ticaretin

XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı-Avrupa ticaretinde gelinen nokta pek çok yabancı konsolos ve gözlemcinin raporlarına yansımıştır. M. de Chenier'in aktardıklarına bakılacak olursa, Osmanlı İmparatorluğu güvenli limanları, seyrü sefayın şartları, iklimi, temel tüketim maddeleri ve sınai ürünleri bakımından zengin bir ticaret potansiyeline sahipti. Ayrıca vergilerin makul seviyede bulunması; kanunların sağlam oluşu, uygulanmasına dikkat edilmesi ve gözetiminde ortak hareket edilmesi; toprakların verimliliği ve yönetimin hassasiyeti nedeniyle temel tüketim maddelerinin bol ve fiyatlarının düşük olması; fabrikasyon üretiminin ve dahili ticaretin gelişmelere açık olması ve ticaret faaliyetlerinin ikili anlaşmalarla teminat altına alınması, yabancıların Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini cazip hale getirmekteydi. Avrupa'nın Osmanlı ürünlerine duyduğu ihtiyaç, Avrupa'yı Osmanlı topraklarına bağımlı kılmaktaydı. Osmanlı topraklarında Hollanda, Alman ve Venedik altın *dükaları*ndan, İspanyol *kuruluşları*ndan ve İmparatorluk (Avusturya) *eküleri*nden bol miktarda görmek mümkündü. Ancak ülke içerisindeki dolaşımın canlanmasına katkıda bulunan piyasadaki para fazlalığı, imparatorluğun zenginliği ile doğru orantılı değildi. Zîrâ tebaa arasında parayı değerlendirmekten çok sermaye biriktirme kaygısı güdülmekteydi. Buna rağmen iki bölge arasındaki ticaret dengesi Osmanlı İmparatorluğu'nun lehineydi. Bununla birlikte, Avrupa devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret dengesinde ortaya çıkan fazlalık Osmanlı topraklarında birikmiyordu. Osmanlı İmparatorluğu, lüks eşya kaprisinin Avrupa'nın bütün altın ve gümüşünü çektiği Hindistan'a, *müslinler*³ ve diğer fantazi eşyalar nedeniyle, daha yüklü miktarlarda para akıtıyordu. Fabrikasyon üretimine ve deniz ticaretine yatkınlıkları olmayan Osmanlılar, Avrupa devletleri ile sürdürülen ticarete sanayi ürünlerine mukabil yerli üretim fazlası ihraç ediyorlardı. Ticaret ekonomisini bilmedikleri için de, yerli üretim fazlasını imparatorluğunun bir iskelesinden diğerine ve kendi gemilerinden çok Avrupa gemileriyle naklediyorlardı (Michoff, 1950, 42-43).

Elias Abesci'ye ait daha geç tarihli bir raporda yer verilenlere göre ise, *Türkler*'in ticareti, yabancı ülkelere yönelik ihracat-ithalattan ziyade, imparatorluğun farklı bölgeleri arasında yapılan nakliyattan ibaretti. Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticaretin Osmanlı ekonomisi üzerinde yıkıcı bir etkisi yoktu; ancak XVIII. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasında yapılan ticaretin genel karakteri, ithalat maddelerinin değerinin yüksek; buna karşılık ihracat maddelerinin değerinin düşük kalması olmuştu. Aradaki açık, altın, gümüş veya elmasla ödenmekte, bu da imparatorluğun sürekli fakirleşmesine yol açmaktaydı. İmparatorluk sınırları içerisinde tedavülde olan Venedik *dükaları* ve *findıklı* altın sikkelerinden her yıl 4-5 milyon kadarı dışarıya

---

hacmi 65 milyon olarak hesaplanmıştır. 1783 yılında Doğu Akdeniz'de İskenderiye üzerinden gerçekleştirilen toplam ticaretin % 2.75'i ve Selânik üzerinden gerçekleştirilen ticaretin % 40'ı Avrupa ile; geriye kalan kısmı diğer Osmanlı limanlarıyla gerçekleştirilmiştir 1785 yılında İskenderiye'den hareket eden 552 gemiden 67 tanesi (% 12.1) Avrupa'ya yönelmiş, kalan 485 tanesi (% 87.9) diğer Osmanlı limanlarına mal götürmek için yola çıkmıştır. Benzer durum, Suriye'nin Akka, Yafa, Beyrut limanları ve Dimyat için de geçerli olmuştur (Panzac, 1992: 194, 197, 202).

³ İnce beyaz pamuklu veya keten kumaş; patiska.

kaçmaktaydı. İstanbul'u terk eden her kurye ve yükünü boşaltıp geri dönen her gemi, dışarıya çıkarılmasını yasaklayan bir kanunun olmaması nedeniyle, az ya da çok bu para birimlerinden bir kısmını beraberinde götürüyordu. İmparatorluğun ileri gelenleri ve idarecileri arasında yaygın olan servet biriktirme hırsı ise imparatorluk dahilindeki tedavülü zorlaştırmaktaydı. Bir de son dönemlerdeki savaşlar ve sonrasında gelen felaketler devreye girdiğinde, ülkenin zenginliğinden çok şey kaybolmaktaydı (Michoff, 1950: 59, 62-64).

XIX. yüzyıla girilirken yurakıda çizilen tabloyla karşı karşıya kalınması, Osmanlı İmparatorluğu'nda kabul gören iktisadî zihniyet ve uygulanan ticaret politikalarıyla yakından ilgili olmalıdır. Yabancılar tanınan imtiyazlar ve ticaret serbestiyeti göz önüne alındığında, Osmanlı dış ticaretinde ilk dikkati çeken özellik liberal bir ticaret politikası izlenmiş olmasıdır. Ancak bu liberal politika kendini ihracattan ziyade ithalat alanında göstermiştir. Öyle ki devlet, hammadde sıkıntısı olduğunda ihtiyaç duyulan hammaddelerin dış pazar talebine aldırılmaksızın yüksek gümrük duvarları koyması ve satışını yasaklamasına karşılık, yerli sanayii zor durumda bırakan yabancı malların ithalatını yasaklama ya da gümrük vergilerini yükseltmeyi denememiştir (Genç, 1990, 16-17). Bu durum en fazla, bu dönemde ulusal ekonomilerini koruyucu tedbirler alan Batılı devletlerin işine gelmiştir. Nitekim 1770'lerde İngiliz elçisi Sir James Porter Osmanlı Devleti'nden daha fazla istenilebilecek ve alınabilecek imtiyazın kalmadığını ileri sürmüştü; aynı sırada Fransızlar da benzer görüşler dile getirmişlerdir (Bağış, 1983, 15).

Osmanlı Devleti'nin yabancılar verdiği ticarî imtiyazlar ve izlemiş olduğu liberal ticaret politikası göz önünde bulundurulduğunda, bazı araştırmacıların vardığı sonuç, Osmanlılarda Batı merkantilizminde yer alan bir ticaret dengesi kavramı olmadığı yönünde olmuştur.

Mantran'a göre (Mantran, 1990a, 148; Mantran, 1990b: 196-197, 212-213, Mantran, 1977, 231) Osmanlılar ticaret faaliyetlerini ya hor görmekte, ya da yapmak için gerekli donanımdan mahrum bulunmaktaydılar. Osmanlı Devleti'nin bazı devlet imalathaneleri ve tersanelerin ihtiyaçlarının karşılanması dışında bir ticaret politikası yoktu. Devlet yetkililerine görüş ve politika önerebilecek ticaret şirketlerinin olmayışı, bunun yanı sıra devlet yetkililerinin ticarete ilgi duymamaları, Batılıların ve Osmanlı tebası arasında bazı kesimlerin işbirliği yaparak, imparatorluk dahilindeki ticareti bile kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmelerine zemin hazırlıyordu. Bu yüzden dış ticaretin gelişmesi Osmanlı Devleti'nin çıkarlarından çok kişisel çıkarlar için faydalı olmuştu.

Issawi'ye (1977b) göre ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda müteşebbis burjuvaziyi oluşturacak olan tüccar, zenaatkâr ve esnaf dernekleri üzerindeki devlet kontrolü, bunların kendi menfaatlerini ön planda tutabilecek şekilde yapılanmalarını engellemişti. Bunun nedeni, temel kaygısı iâşe olan iktisadî zihniyetti. XVII. yüzyılda Batı Avrupa ülkelerinde milli sanayi, gemicilik ve ihracat teşvik edilmeye başlandığı sıralarda, Osmanlı Devleti bir yandan yerel üretimi vergilendirmeye devam etmekte, bir yandan da ihracata daha fazla vergi koymaktaydı. Yabancılar vergi muafiyeti tanımak suretiyle de, kıyı kesimlerindeki gemicilik ve taşımacılığın yabancıların eline geçmesine imkan sağlamaktaydı (Issawi, 1977b, 251-52).

İnalçık (1978, 57), değerli maden ithalatını teşvik edip ihracatını tasvip etmeyen ve diğer malların ithalatını teşvik edip ihracatını kısıtlayan Osmanlılar'ın, bu uygulamalarla, Batı toplumlarının gelişim sürecinde yer alan merkantilizmden

önceki bir aşamayı temsil ettiklerini düşünmektedir. Osmanlılar, Batılı sistemden farklı olarak, iktisadi zihniyette devlet ve toplumun temel taşı olarak lonca sistemini esas almışlardı; oysa madenî ürünler ve tekstil dışında önemli ticaret maddelerinden mahrum olan Batılı devletler zenaat ürünlerinin dışarıya ihracını değerli madenleri ülke içine akabilmesinin ön şartı olarak görüyorlardı. Ticarete dengeyi sağlamak için ulusal endüstri kollarına ve ticaret organizasyonlarına müdahalede bulunarak, daha fazla eşya ihraç etmeyi ve daha fazla pazar ele geçirmeyi hedef alan kapitalist yapılanmayı mümkün kıldılar.

XVIII. yüzyıla birlikte Osmanlı dış ticaretinde meydana gelen değişikliklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu olumsuz etkilemeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile sürdürülen ticarî ilişkilerde mamul mal ithal edip hammadde ihraç eden bir ülke konumuna girmeye başlaması, bu dönemde dünya ticaretinin konjonktürü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konjonktür içerisindeki konumu ile de izah edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisadî yapısı ve takip etmiş olduğu ticaret politikalarından ziyade dış faktörleri ön plana çıkaran bu yaklaşım, Osmanlı dış ticaretinin, Atlantik bölgesinde Batılı devletlerin katılımıyla ortaya çıkan bir ekonomik merkez tarafından şekillendiğini öngörmektedir. Başlangıcı XVI. yüzyıla giden bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu, dünyanın diğer bölgelerindeki iktisadî faaliyetleri için bir eksen haline alan bu merkezin çekim alanına girmiş; bu çekim kuvveti nedeniyle de kendi ekonomik kurumları işlemez hale gelmiştir. Avrupa pazarlarında Osmanlı tarım ürünlerine karşı artan talep ve bundan kaynaklanan fiyat artışları, Osmanlı ticarî sermayesini bu pazarlara çekerek devlet denetimi dışına kaçmasına yol açmıştır. Ticaret sermayesinin Avrupa pazarına yönelmesi, beraberinde iç ticaretin dış ticarete göre gerilemesini; ticaretin iç merkezlerden kıyı kentlerine kaymasını; yabancı tüccarlar ve bu tüccarların iç kesimlerdeki araçları durumundaki gayr-ı müslim tüccarların ekonomik konumlarını güçlendirmelerini ve müslüman tüccarların faaliyetlerinin gerilemesini getirmiştir (Wallerstein, 1979, 389; Wallerstein vd., 1987: 88-97). XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak dışa bağımlı ve edilgen hale gelmesiyle sonuçlanan bu süreç, dış pazarlara akan pamuk, mısır vb. ürünlerin üretim ve ihracında artış kaydedilmesi; tahıl ürünlerinin daha serbestçe satılması; eski müslüman aracı sınıfın ortadan kalkmaya yüz tutması; gayr-ı müslim tüccarlar ve Osmanlı topraklarında yerleşmiş olan yabancı tüccarların faaliyetlerinin daha geniş alanlara yayılması; nüfusun azalması⁴ ve az gelişmişlik sergileyen bölgelerin oluşması biçiminde belirmiştir (Sunar, 1987, 71-75).

3. TİCARETİN YÖRÜNGESİ VE AVRUPALI TÜCCARLAR

XVIII. yüzyılda Avrupa'nın Osmanlı dış ticaretinde ön plana çıkması ve Osmanlı dış ticaretinin batıya yönelmesi, ticarî sermayenin de batıya kaymasına ve Batı Anadolu platoları ve Makedonya ovaları için birer çıkış noktası olan İzmir ve

⁴ XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusuyla ilgili kesin rakamlar olmamakla birlikte, gözle görülür bir artış olmadığı ve 1600-1800 yılları arasında nüfusun 30-35 milyon civarında kaldığı tahmin edilmektedir. Buna mukabil XVIII. yüzyıl boyunca Avrupa'nın nüfusu yaklaşık iki kat artarak 100 milyondan 190 milyona ulaşmıştı (Issawi, 1977a, 37).

Selanik'in, yeni ticaret merkezleri olarak önem kazanmasına yol açmıştır (Ülker, 1987, 2-3).

XVIII. yüzyılda Osmanlı dış ticaretinin Batı'ya yönelmesine ve Osmanlı ticaret hayatında Avrupa devletlerinin öneminin artmasına karşılık, Batı Avrupa devletlerinin toplam ticaret hacmi içerisinde Osmanlı ticaretinin payı düşmüştür. XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransız dış ticaretindeki payı % 7,5'ta kalmış; İngiltere'nin dış ticaretindeki payı ise % 1'i dahi bulmamıştı (Mcgowan, 1994, 729). XVIII. yüzyılda Osmanlı dış ticaret hacminde de büyük artışlar kaydedilmemişti. XVII. yüzyılın son çeyreğinden XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen süre içerisinde Osmanlı dış ticaret hacmi büyük ölçüde aynı kalmış; ancak İstanbul ve Çanakkale boğazlarının yabancı ticaret gemilerinin seyrine açıldığı 1783 yılından sonra bu durum büsbütün değişmişti. 1783 yılını takip eden bir asır içerisinde Osmanlı dış ticareti 10 kat artmıştı (Mcgowan, 1980, 57). 1730-1780 yılları arasında da, Libya, Mısır ve Mora hariç Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalat ve ihracat toplamı % 50 artış göstererek 250-300 milyon kuruşa (3 milyon *pounds*) ulaşmış; takip eden 50 yıllık süre içerisinde (1780-1830) kaydedilen artış oranı ise % 80-90'lara çıkmıştı (Pamuk, 1987, 179).

XVIII. yüzyılda Avrupa'nın toplam ticaret hacmi içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'na ait payın düşmesi dünya ticaretinde ortaya çıkan değişikliklerle yakından ilgilidir. Zîrâ bu dönemde, Avrupa'da en çok kullanılmaya başlanan ticaret maddeleri Akdeniz dışından gelmeye ve uluslararası ticaret bu maddeler üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştı. Batı Avrupa Devletleri Doğu ülkelerinden çivit, Çin'den porselen, Uzak Doğu'dan çay, ipek ve kahve, Amerika'dan pamuk ve kakao, Kuzey Amerika'dan tütün, Orta Amerika ve Brezilya'dan çeşitli boyalar, şeker, Hindistan'dan pamuk temin edebilmekteydi (Koenigsberger, 1987, 174-175; Wolf, 1972, 176). Bu değişikliklerin etkileri, Batı Avrupa Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı ticarete de yansımıştı.

XVIII. yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu'ndan Avrupa'ya ithal edilen ticaret maddeleri arasında mensucat sanayiinde kullanılan ipek, pamuk, tiftik ve tiftik ipliği; ecza ürünleri, mazı ve boya maddeleri; meyve ve kahve; belirli oranda da ipekli ve pamuklu kumaşlar önemli bir yer tutmaktaydı. Avrupa'nın ipekli sanayiinde ihtiyaç duyulan ancak XVII. yüzyılda İtalya'da daha kaliteli ipeklerin üretilmeye başlamasıyla ithali azalan Osmanlı ipeği, XVIII. yüzyıl başlarında da Çin ve Bengal'den elde edilen daha ucuz ipeğin rekabetine maruz kaldı. 1730'lara gelindiğinde ise, Osmanlı topraklarından Avrupa'ya ihraç edilen ipek miktarı iyice azalmıştı. Osmanlı topraklarından Avrupa'ya ihraç edilen pamuk miktarında da, XVII. yüzyıl sonlarında Karayip adalarından yüklü miktarda pamuk getirilmesi nedeniyle, XVIII. yüzyılın ilk yarısında önemli düşüş yaşandı. Kaliteli düğme yapımında kullanılan tiftik ipliğine duyulan talep ise, XVIII. yüzyılda piyasaya metal düğmelerin hakim olması nedeniyle azalmıştı. Mazının boyacılık sektöründe daha az kullanılmaya başlanması; Mısır yoluyla ithal edilen Arap kahvesinin 1730'lardan itibaren Amerikan kahvesinin rekabetine maruz kalması; meyve ihracının uzunca bir süre Osmanlı yönetimi tarafından kısıtlanması; bütün bunlara mukabil iki bölge arasında mübadeleyi canlandıracak yeni ticaret maddelerinin ortaya çıkmaması, Avrupa'nın Osmanlı topraklarından yaptığı ithalatın azalmasına yol açmaktaydı. Bu durum, Başta İngiltere olmak üzere, ihracat fazlasını nakite çevirmekte zorlanan Hollanda ve Venedik gibi ülkelerin ihracatını da olumsuz

etkiledi. Bu nedenle, XVIII. yüzyılda Avrupa'dan Osmanlı topraklarına yapılan ihracatın büyük bölümü, yünlü dokumalarla sınırlı kaldı (Davis, 1967, 27-29).

XVIII. yüzyıl genelinde Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapan Avrupa devletleri içerisinde ilk sırayı Fransa almıştır. Bir Venedik elçisinin raporuna göre, Fransızlar daha 1713 yılında, bir önceki yüzyılın başta gelen ticaret ortağı olan İngilizlerin önüne geçmişlerdir (Mcgowan, 1981, 23). Diğer ticaret ortakları arasındaki sıralama ise yüzyıl sonlarında farklılık göstermiştir. XVIII. yüzyıl sonlarında kaleme alınan bazı raporlarda (Michoff, 1950, 45), Hollanda ve İngiltere, Fransa ile birlikte, uzun zamandan beri Osmanlı İmparatorluğu ile hacimli ve istikrarlı ticaret faaliyeti sürdüren yegâne ülkeler arasında gösterilmiştir. Marsilya Ticaret Odası'nın kayıtlarına göre kaleme alınan 1784 yılına ait bir rapora bakılacak olursa (Volney, 1966, 37), bu tarihte Hollanda'nın Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı ticaretin hacmi, Fransız-Osmanlı ticaretinin yarısı kadardı; ancak Osmanlı topraklarına yaptıkları ihracat, ithal ettiklerinden az idi. İngiliz ve Venediklilerin birlikte Osmanlı dış ticaretindeki payı ise, Fransız-Osmanlı ticaretinin ancak ¼'ü kadardı.

XVIII. yüzyılın büyük bölümünde geçerliliğini koruyan yukarıdaki sıralamaların, XIX. yüzyıla girilirken büyük ölçüde değiştiği bilinmektedir. Zira XVIII. yüzyıl sonlarında Avusturya ve XIX. yüzyıl başlarında Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı elde ettikleri askerî başarılarla paralel olarak, Osmanlı dış ticaretinde de söz sahibi olmaya başlamışlardır. Nitekim XVIII. yüzyılın son çeyreğine girilirken McGowan Osmanlı dış ticaretinde söz sahibi olan Avrupa devletlerini şu şekilde sıralamıştır: Fransa (36,5), Avusturya (24), Hollanda (18,3), Venedik (12), İngiltere (9,2) (Mcgowan, 1981, 8). Felix-Beaujour'un XIX. yüzyıla girilirken Makedonya ve yakın çevresi ile Avrupa devletleri arasında yapılan ticarete dair verdiği rakamlarda da, Almanların Fransızlar'a karşı üstünlüğü ve Ruslar'ın artan ağırlığı dikkat çekmektedir⁵.

XVIII. yüzyılda Avrupalı devletlerin Osmanlı dış ticaretinde ön plana çıkmalarına paralel olarak, yabancı tüccarların Osmanlı ticaret hayatındaki etkinlikleri de artmıştır. Yabancı tüccar guruplarının Osmanlı ticaret hayatındaki etkinlikleri daha XVII. yüzyılın ikinci yarısında artmaya başlamıştır. Bu dönemde yabancı ticaret şirketleri büyükelçilerin desteğini almaya ve konsoloslukla ortaklaşa hareket etmeye başlamışlar; kapitülasyonlarla elde ettikleri imtiyazları daha cömert biçimde kullanarak konumlarını güçlendirmişlerdir (Mantran, 1977, 217-235).

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapan yabancı tüccarlar, Cezayir, Tunus, İskenderiye, Sayda, Akka, İzmir, İstanbul, Selanik, Kandiya gibi liman şehirlerinde ve Kahire, Halep ve Edirne gibi iç kesimlerdeki şehirlerde kümelenmiş bulunuyordu. Her biri ayrı birer millet olarak konsolosluk etrafında

⁵ Makedonya ve çevresinden yapılan ithalatta Avrupalı milletler şu şekilde sıralanmışlardır: Almanlar (4.663.000 kuruş), Fransızlar (1.310.000 kuruş), İtalyanlar (1.150.000 kuruş), Ruslar (1.000.000 kuruş), İngilizler (558.320 kuruş), Hollandalılar (140.000 kuruş). Avrupalılar aynı bölgeye yaptıkları ihracat hacminde ise şu şekilde sıralanmışlardır: Fransızlar (1.163.000 kuruş), Almanlar (1.544.550 kuruş), Ruslar (960.000 kuruş), İtalyanlar (644.000 kuruş), İngilizler (558.320 kuruş), Hollandalılar (100.400 kuruş) (Beaujour, 163).

toplanan bu tüccarların sayısı genellikle 10-20'yi geçmiyor; ancak beraberlerinde çok sayıda konsolosluk görevlisi, doktor, zenaatkâr ve diğer yardımcılarının bulunması nedeniyle bu sayı çok daha artıyordu (Panzac, 1992, 193). Osmanlı topraklarında yerleşen yabancı tüccarların sayısı, kendilerine tanınan imtiyazların da etkisiyle, daha XVII. yüzyıl sonlarında artmış; İstanbul'da Galata, Tophane ve Beyoğlu semtleri, Fransız, İngiliz ve Hollandalı tüccarların yoğun faaliyet gösterdikleri ve belli iş sahalarındaki kilit noktaları ele geçirdikleri semtler haline gelmişti (Özkaya, 1985, 139). XVIII. yüzyıl ortalarında Ankara'da Fransızlar'ın İstanbul'daki temsilcileri tarafından yürütülen altı, İngilizlerin iki, Hollandalıların da iki ticarethaneleri vardı (Sahillioğlu, 1968, 65-66).

Yabancı tüccar gurupları arasında mallarını pazarlayabilmek için ortaya çıkan rekabet ve Osmanlı esnafının bunlara göstermiş olduğu direnç, her bir tüccar gurubunu kendi aralarında işbirliği yapmaya ve ortak hareket etmeye zorluyordu. Bu nedenle bazı tüccar gurupları getirdikleri malların miktarını kendi aralarında pay ederler, satış fiyatını ve şartlarını karşılaştırırlar; konsolosluklarıyla irtibatlı olarak hareket ederlerdi⁶.

4.GAYR-I MÜSLİM OSMANLI TÜCCARLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa ile ticarî ilişkilerin gelişmesinden en kârlı çıkan kesim gayr-ı müslim tüccarlar olmuştur. İlk zamanlardan beri Osmanlı ekonomik hayatında kendilerine önemli bir yer edinen ve sarraflık, kuyumculuk vb. işlerle uğraşan Ermeni, Rum, Yahudi vb. gayr-ı müslim tüccarlar yabancı tüccarlar için aracılık rolünü üstlenmişler; Müslüman ahali ve Avrupalı tüccarlar arasındaki alım-satım işlemlerini organize etmişler; gemi kaptanları, taşranın ileri gelenleri ve buğday, pamuk, ipek vb. ürünlerin üreticileri arasında aracılık yapmışlar; iç kesimlere yapılacak olan yolculuklarda, aracılık yaptıkları taraflardan belli oranlarda komisyon almak suretiyle, Osmanlı limanlarına gelen Avrupa mallarının iç kesimlere aktarılmasına ve iç kesimlerdeki bazı hammaddelerin Avrupa'ya ihraç edilmek üzere kıyılardaki liman şehirlerine getirilmesine yardımcı olmuşlardır (Panzac, 1992, 193). XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gayr-ı müslim tüccarlar Batı Anadolu'da İzmir'den iç bölgelere kadar yayılan bir ticaret ve tefecilik ağı kurmuşlar; yerel mültezimler, âyan ve çiftlik sahipleri ile yakın ilişki içerisine girmişlerdir. Gerekteğinde bu kesimlere borç verip kendilerine bağlamışlar; bölgedeki tarım ürünlerinin pazarlanmasından büyük kazanç elde etmişlerdir (Pamuk, 1990, 148). Ancak XVIII. yüzyılda gayr-ı müslim tüccarları aracılık faaliyetlerinin ötesinde ön plana çıkaran özellik, belirli güzergâhlarda Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret faaliyetlerinde söz sahibi olmaları ve bu güzergâhlarda yabancı tüccarları saf dışı bırakabilmeleri olmuştur. Bu güzergâhlar, coğrafi yakınlıkları bulunan ve deniz yolunun yanısıra kara

⁶ Nitekim XVIII. yüzyıl ortalarına doğru İstanbul, İzmir, Selanik, Kahire ve Halep'te pazarlanacak olan Fransız malları için sabit fiyat belirleme yoluna gidilmesi; yünlü kumaşlar, çivit, kahve ve şeker gibi ticaret maddeleri için miktar sınırlamaları getirilmesi vb. uygulamalar alış-verişlerde toplu olarak hareket eden Osmanlı esnafı karşısında bir zorunluluk ve mahallî şartların bir istisnası olarak görülmüştü (Masson, 1909:249-250, 268-269, 273-277; Michoff, 1943, 10; Sahillioğlu, 1968, 61).

yollarının da sıkça kullanıldığı Orta Avrupa ve Rus toprakları üzerinde yoğunlaşmıştır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı dış ticaretinde yer alan gayr-ı müslim tüccar gurupları arasında Ermeniler, deniz ticaretine uzak durmaları; buna karşılık tamamı Avrupa'dan gelen kıymetli taşların (mücevherat) ticaretini yapmalarıyla dikkat çekmişlerdir. Bu taşları işleyerek veya Doğu zevkine göre yenide şekil vererek pazarlayan Ermeniler, bu ticaretten büyük kazançlar elde etmişlerdir (Michoff, 1950, 60). Ermeniler gibi Yahudiler de bizzat deniz seferlerine çıkmaktan uzak durmuşlar; ancak Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte Avrupa'nın belli başlı merkezlerine yayılmış olmaları ve bu merkezlerde yaşayan diğer Yahudilerle irtibat halinde oldukları için, deniz ticaretine büyük sermayeler yatırmışlardır (Michoff, 1950, 60).

XVIII. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinde faaliyetleri en fazla dikkat çeken gayr-ı müslim tüccar gurubunu, faaliyetleri sırasında hem Orta Avrupa'ya yönelen kara ve nehir güzergâhlarını, hem de Karadeniz ve Akdeniz'i sıkça kullanan Rumlar oluşturmuştur. Ancak XVIII. yüzyılda kara ve nehir güzergâhlarını kullanarak Viyana ve daha kuzeydeki Slav ve Alman şehirlerinde ticaret kolonileri oluşturan Rumlar'a, başta Makedonya olmak üzere Rumeli'nin değişik bölgelerinden kalkıp gelen diğer Balkan milletlerine mensup tüccarlar, Ermeniler, Yahudiler ve Müslüman tüccarlar da eşlik etmiştir (Mcgowan, 1981, 26; Popovich, 1940, 166-87). XVIII. yüzyılda başta Rumlar olmak üzere diğer Balkan milletlerine mensup tüccarların ön plana çıkmasında, Avrupalıların dış pazara yönelik yetiştirilmeye başlanan pamuk, tütün, mısır vb. tarım ürünlerini ithal edebilmek için Balkanlara daha fazla sokulduğu sıralarda bu tüccarların bir aracı sınıf olarak konumlarını güçlendirmeleri ve önceki yüzyıllarda bu bölgede yoğun olarak faaliyet gösteren Venedik ve Dubrovniklilerin yerlerini almaları önemli rol oynamıştır. Osmanlı topraklarındaki üreticilerle Avrupalı tüccarlar arasında sıkı bir bağ oluşturarak, ithalat ve ihracattaki denetimlerini arttıran bu tüccarlar, Rusya, Orta Avrupa ve Akdeniz ülkelerine yayılarak buralardaki ticaret faaliyetlerinde aktif biçimde yer almaya başladılar (Todorov, 1975, 52; Kasaba, 1993, 30).

XVIII. yüzyılda Balkanlar'daki ticaret faaliyetlerinde Rumların etkinliklerinin artmasında, Osmanlı gayr-ı müslim tebasından bazılarının Avrupa topraklarına göç etmeleri önemli rol oynamıştı. Bu toplulukların başında da, Rumlar'ın Balkanlardaki en büyük rakipleri olan Yahudiler geliyordu. XVI. yüzyıldan itibaren Balkanlar'da Dubrovnikliler ve Yahudilerin ticarî etkinlikleri azalmış, Yahudi nüfusunda göçler yaşanmaya başlamıştı. 1600-1800 yılları arasında Balkanlardaki Yahudi nüfusu azaldı. XVIII. yüzyıl boyunca da, sayısı henüz bilinmeyen bir Yahudi kitlesi, her biri birer ekonomik merkez durumundaki Viyana, Trieste, Livorna, Amsterdam, Londra, Hamburg gibi Avrupa şehirlerine göç ettiler (Stoianovich, 1960, 243-48). Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla (1774) Karadeniz ve Tuna Nehri'nin uluslararası ticarete açılmasının ardından, Rum tüccarlar Viyana, Leipzig, Paris, Marsilya ve Londra gibi Avrupa'nın ticaret merkezlerinde yerleşmeye başladılar. Osmanlı İmparatorluğu ve bu merkezlerdeki Rumlar arasında aile bağlarının sürdürülmesi nedeniyle de, eskiden beri Osmanlı topraklarından mal çıkarmakta uzmanlaşan Rumların ticaret faaliyetlerine daha da hız kazandırdı (Kasaba, 1993: 24-25, 30; Stoianovich, 190, 249-252).

Yabancı devletlerin himayesine girmek, diğer gayr-ı müslim tüccarlar için de oldukça cazip bir imkân olarak gözükmüş ve azınlıkların dış ticarete söz sahibi olmalarında önemli bir rol oynamıştır. Kapitülasyonlar, sağladığı avantajlar nedeniyle yabancı tüccarları kazançlı duruma getirince, Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli zimmî tüccarlar da aynı ayrıcalıkları elde etmek için Avrupalı devletlerin himayesine girmeye başlamışlardır. Önceleri Avrupa ülkelerinin konsoloslukları, zimmîleri tercüman olarak göstermiş ve kendilerine bir berât vermiştir. Padişahın berât sahibi olan dragomanlar (tercümanlar), evlatları ve hizmetinde bulunanlar, cizye ödemedikleri gibi reayanın ödemekle mükellef olduğu diğer vergilerden muaf tutulmuşlardır. Batılı devletler bunlar için ayrıca çeşitli diplomatik ayrıcalıklar elde etmiştir. Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla (1774) Avrupalı devletler Osmanlı gayr-ı müslim tebası üzerinde hak iddia etmeye başlayınca, bu uygulama daha da yaygınlaşmıştır. Zimmî tüccarların büyük bir kısmı, çoğu zaman büyükelçi ve konsoloslara rüşvet vererek berâtlı durumuna geçmişler; ticaret faaliyetlerini Osmanlı kanunlarından ve mahkemelerinden bağımsız olarak ve Müslüman tüccarların ödemekle mükellef oldukları vergilerin çoğunu ödemeksizin sürdürmeye başlamışlardır (İnalçık, 1971, 1186). Başlangıçta konsolos yardımcısı, tercüman, ticarî acente vb. olarak veya daha aşağı düzeylerde yabancılarla hizmet eden Yahudi ve Hıristiyanlar'a bireysel olarak verilen berâtlar sayesinde, Osmanlı dış ticaretinin bir bölümü, özellikle de toptan ticaret, Rum ve Ermeni tüccarların hakimiyeti altına girmeye başlamıştır (Sonyel, 1991, 360; Pamuk, 1990, 148). XVIII. yüzyıl sonlarında yabancılar tarafından açılan sefaretlerin sayıca artması ve berâtların artan talep nedeniyle yüksek bedellerle Hıristiyanlar'a satılmaya başlanması, yeni düzenler yapılmasına ve usulsüz olarak verilen tercümanlı berâtlarının iptal edilmesine yol açmıştır (Karal, 1988: 72, 163).

Gayr-ı müslim tüccarların Osmanlı dış ticaretinde önemli bir rol üstlenmelerine rağmen, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar iç ticaret Müslümanların hakimiyetinde kalmış; ancak XIX. yüzyılla birlikte bu durum değişmeye başlamıştır (Issawi, 1982, 262-75). II. Mahmud döneminde, *müstemin*⁷ ve gayr-ı Müslim tüccarlara karşı konumlarını güçlendirebilmeleri için Müslüman tüccarlara da, XVIII. yüzyıl boyunca gayr-ı müslim tüccarlara verilen beraatların aynısının verilmesi kararlaştırılmış ve *hayriye tüccarı* denilen ayrıcalıklı bir Müslüman tüccar sınıfı teşkil edilmiştir; ancak bu adım, kapitülasyonlardan yararlanan *müstemin* ve gayr-ı müslim tüccarların faaliyetlerini zayıflatmakta yetersiz kalmıştır. İç gümrüklerin yabancı tüccarlar için kaldırıldığı 1838 yılından sonra, gayr-ı müslim

⁷*Müste'min*, bir veya birkaç yıl gibi uzunca bir süre Osmanlı topraklarında kalan yabancı tüccarlar için kullanılan bir tabirdi. Osmanlı Devleti bu tüccarlara, Osmanlı topraklarında seyahat edebilmeleri için bir ferman vermekte; bu ferman onlara can ve mal güvenliği ve seyahatle ilgili diğer birtakım kolaylıklar sağlamaktaydı. *Müste'min*, padişah tarafından verilen *izn-i hümayûn* (mürûr-nâme) ile kadı veya diğer yetkililer tarafından verilen *yol tezkeresini* yanında taşımak zorundaydı. Belli başlı limanlarda ve belirli hanlarda ikamet eden *müste'minlere*, ahidnameelerde yer alan esaslar gereği, denizlerde serbest seyir, limanlarda demirleme ve yükleme-boşaltma imkânları sağlanmakta; emniyet, yardım ve himaye kapsamına giren diğer kolaylıklar sunulmaktaydı (İnalçık, 1971, 1180-82).

tüccarlarla birlikte Avrupalı tüccarlar da iç ticarete söz sahibi olmaya başlamışlardır (İnalçık, 1971, 1186; Kütükoğlu, 1974, 71-73).

5. SONUÇ

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa devletleri arasındaki ticaret faaliyetlerinde geline nokta, iki taraf arasında ekonomik alanda olduğu kadar askerî, siyasi, bürokratik vb. alanlarda geline nokta hakkında ipuçları vermesi bakımından da önemlidir. XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'nın askerî ve teknolojik üstünlüğünü kabul ettiği; Balkanlar'da ağır toprak kayıplarına uğradığı ve XVIII. yüzyıl sonlarında başta Tuna nehri olmak üzere Karadeniz'e akan diğer nehirler ve Karadeniz üzerindeki kontrolünü kaybettiği bir dönem olmuştur. Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak Osmanlı dış ticareti de, Osmanlı ekonomisinin çıkarlarına hizmet etmekten uzaklaşmaya başlamış ve XVIII. yüzyılın geç dönemlerinde Avrupa devletleri ile yapılan ticaret Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine dönmüştür.

XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı-Avrupa ticaretinde meydana gelen ve XIX. yüzyıla girilirken etkileri daha belirgin olarak hissedilemeye başlanan değişiklikler şu şekilde özetlenebilir:

* Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletleri ile yapılan ticarete daha çok sanayi mamulü ithal edip karşılığında hammadde ihraç etmeye başlamış; buna bağlı olarak da iki bölge arasındaki ticaret dengesi Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine dönmüştür.

* Balkanlar ve Karadeniz yoluyla Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunu arttıran Avusturya ve Rusya, XVIII. yüzyıl sonlarında Osmanlı dış ticaretinde daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu durum, sanayileri kalkınma sürecindeki Batılı devletlerle rekabet etmekte zorlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun, ortak sınırları olan ve doğrudan ticaret yapılan devletler karşısındaki avantajını da kaybetmekte olduğunu göstermektedir.

* Osmanlı İmparatorluğu ile ortak sınırları bulunan ve doğrudan ticaret yapılan Avusturya ve Rusya gibi devletlerin Osmanlı ticaret hayatında daha fazla söz sahibi olması, en fazla gayr-ı müslim Osmanlı tüccarları ve bu tüccarlar arasında da, farklı etnik kimliklere mensup Balkan tüccarlarının işine yaramıştır. Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzlarını arttırmasını iyi değerlendiren bu tüccarlar, hem kara hem de deniz yoluyla faaliyetlerini Avrupa içlerine yaymayı başarmışlardır. İlk planda Osmanlı devletinin menfaatleriyle ters düşen bu gelişmelere XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren müdahale edilmeye başlanmış; ancak XIX. yüzyılda daha da hızlanacak olan bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine çevrilememiştir.

KAYNAKÇA

- Bağış, Ali İhsan.** (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayr-ı müslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Beaujour, Felix.** *Tableau du Commerce de la Grèce, Formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797*, c. II, De L'Imprimerie de Crapelet, Paris.
- Davis, Ralph.** (1967). *Aleppo and Devonshire Square*, Macmillan, London.
- Genç, Mehmet.** (1976). "A Comparative Study of the Life Term Tax Farming and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire in the Second half of the XVIIIth Century", *Etudes Balkaniques*, , 243-246.
- (1985). "Entreprises d'Etat et Attitude Politique dans L'Industrie Ottoman au XVIIIe Siècle" *Varia Turcica*, VI, Actes du Colloque d'Istanbul (2-4 Décembre 1985), 5-12.
- (1990). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, TTK, Ankara, 145-169.
- İnalçık, Halil.** (1980). "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişim Dergisi*, Özel Sayı, 1-66.
- (1969). "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XIX, 1, 97-140.
- (1978). "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Variorum Reprints, London, 51-58.
- (1985). "The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Variorum Reprints, London, 105-126.
- (1971). "İmtiyazat", *Encyclopedia of Islam*, 2nd. ed., III, 1179-1189.
- İssawi, Charles.** (1977a), "Population and Resources in the Ottoman Empire", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, T. Naff and R. Owen (ed.), Feffer and Simons Inc., London, 152-164.
- (1977). "The Decline of Middle Eastern Trade", D. S. Richards (ed.), *Islam and Trade of Asia*, Bruno Cassier Ltd., Oxford, 245-265.
- (1982). "The Transformation of the Economic Positions of the Millets in the Nineteenth Century" B. Braude and B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York, 262-275.
- Karal, Enver Ziya.** (1988). *Osmanlı Tarihi*, c. V, TTK, Ankara.
- Kasaba, Reşat.** (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (Çev. Kudret Emiroğlu), Belge Yayınları, İstanbul.
- Koenigsberger, H.G.** (1987). *Early Modern Europe 1500-1789*, Longman, London and New York.
- Kütükoğlu, Mübahat.** (1974). *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, I, Ankara.
- Mantran, Robert.** (1977). "Transformation du commerce dans l'Empire ottoman au dix-huitième siècle", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas

- Naff ve Roger Owen (ed.), Southern Illinois University Press, Feffer & Simons, Inc., London, 217-235.
- (1990a). *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, II*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan), TTK, Ankara.
- (1990b). *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, II*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan), TTK, Ankara
- Masson, Paul.** (1909). “Un type de réglementation commerciale au XVIIIe siècle”, *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte*, VII. Band, Berlin, 249-295.
- McGowan, Bruce.** (1981). *Economic Life in the Ottoman Empire: Taxation, Trade and Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge University Press.
- (1994). “The Age of Ayans, 1699-1812”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Halil Inalcık ve Donald Quartert (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 639-758.
- (1980). “The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the XVII-XVIIIth Centuries”, *International Journal of Turkish Studies*, 2/1, 57-63.
- Michoff, Nicolas V.** (1950). *Contribution a L'Histoire du Commerce de La Turquie et de La Bulgarie, III, Rapports Consulaires Français Documents Officiels et Autres Documents*, Svichtov.
- Özkaya, Yücel.** (1985). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Sosyal Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Pamuk, Şevket.** (1987). *Commodity Production For World Markets and Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913*, H. İslamoğlu-İnan (Ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 178-202.
- (1990). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Panzac, Daniel.** (1992). “International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire in the XIIIth Century”, *International Journal of Middle East Studies*, 24, 189-206.
- Popovic, Vasilj.** (1940). “Les Merchands Ottomans à Vienne en 1767”, *Revue Historique du Sud-est Européen*, XVII/4-6, 166-187.
- Refik, Ahmet.** (1988). *Hicri XVIII. Asırda İstanbul Hayatı, 1100-1200*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Sahillioğlu, Halil.** (1968). “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, II/11, 61-66.
- Sonyel, Salahi.** (1991). “Osmanlı İmparatorluğu'nda Protégé Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, *Belleten*, LV, 213, 359-369.
- Stoianovich, Traian.** (1960). “The Conquering Balkan Merchant”, *Journal of Economic History*, 20, 1960, 274.
- Sunar, İlkay.** (1987). “The State and Economy in the Ottoman Empire”, ” H. İslamoğlu- İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 63-87.
- Svoronos, N.** (1956). *Le Commerce de Salonique au XVIII Siècle*, Paris.

Todorov, Nikolay. (1975). "Certain Problem du developpment Urbain dans les Provinces Balkaniques de L'Empire Ottoman aux XVIe-XIXe Siècles", *Association Internationale de Sud-Est Europeenne*, 43-58.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1959). *Osmanlı Tarihi*, c. IV, TTK, Ankara.

----- (1995). *Osmanlı Tarihi*, c. IV, Kısım II, TTK, Ankara.

Ülker, Necmi. (1987). "The Emergence of İzmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Interests, 1698-1740", *International Journal of Turkish Studies*, 4, 1-26.

Volney, C.F. (1966) "Ottoman Trade with Europe 1784", *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Charles Issawi (ed.), The University of Chicago Press, Chicago, 30-37.

Wallerstein, Immanuel.(1979) "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research", *Review*, 3, 389-400.

Wallerstein, Immanuel ve diğerleri. (1987). "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy" H. İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 88-97.

Wolf, John B. (1972). *Early Modern Europe 1500-1789*, Scott, Foresman and Compony, London.